

КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 30-х РОКІВ ХХ ст. У ЛЕЩАТАХ ПОЛІТИКИ ОДЕРЖАВЛЕННЯ

У статті розглядається проблема ставлення влади до громадських об'єднань України в 20-30 рр. ХХ ст. На прикладі діяльності краєзнавчого руху висвітлюються методи тиску владних структур з метою утримання краєзнавства в руслі більшовицької політики.

Ключові слова: краєзнавство, громадський рух, ідеологізація, уніфікація, одержавлення, регламентація, репресії.

На нинішньому етапі розбудови незалежної України, її державного будівництва і суспільного розвитку постала необхідність об'єктивного критичного осмислення різних етапів національної історії, зокрема такого важливого періоду як 20-30 рр. ХХ ст. Як відомо, саме у цей час в історію України були вписані сторінки економічного, соціального, політичного розвитку, оцінка яких науковцями є неоднозначною. У цьому контексті важливими є дослідження процесів демократизації, серед яких вагомим є розвиток громадської ініціативи. Саме у 20-х – на початку 30-х рр. однією з демократичних сфер розвитку суспільства був краєзнавчий рух, що охоплював різні верстви суспільства, інтелектуалів, початківців, зрілих учених, аматорів. Це стало однією з причин боротьби влади з інакодумством, яке, на її думку, уособлював краєзнавчий рух. Однак це не стало предметом достатньої уваги в українській історіографії. У той же час методи усунення краєзнавчого руху із суспільного життя й нині мають важливе значення для розуміння формування засад громадянського співтовариства в тоталітарному суспільстві.

Зазначимо, що загалом українська історіографія радянського періоду цю проблему майже не досліджувала. Учені повернулися до неї лише у добу незалежності. Про це свідчать праці В. Марочка [14], О. Сушко [21], Г. Сіроченка [19], Д. Бачинського [8], О. Федотової [25], Н. Бем [9], В. Ткаченка [22], О. Кручек [10], Т. Стоян [20], Л. Савенок [18], В. Очеретянка [15], в яких є окремі звернення до історії краєзнавчого руху 20-30-х рр. ХХ ст., визначається його місце у відносинах з владою, значення у суспільному житті.

Важливі дані та висновки з цієї проблеми містяться у працях, виконаних у головній редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», що була створена у 1992 році під керівництвом академіка П.Т. Тронька. Однією з перших праць цього циклу стала наукова розвідка «Репресоване краєзнавство (20-30-і рр.)». У ній на основі багатьох джерел, у першу чергу архівів Служби безпеки України, описано стан краєзнавчого руху в Україні у 20-30-х рр., розповідається про долі окремих поці-

новувачів рідного краю, які стали жертвами політичних репресій [17]. Мозаїчні вкраплення проблеми розвитку краєзнавства містяться в публікаціях журналу Національної спілки краєзнавців «Краєзнавство», що систематично з'являються на сторінках цього часопису [12]. Це свідчить про те, що назріла необхідність виокремити питання тиску влади на краєзнавчий рух України кінця 20-х початку 30-х рр. в окреме дослідження для виявлення його причин, механізмів, наслідків, які призвели до витіснення краєзнавчого руху з культурно-освітнього поля України у другій половині 30-х рр.

Як свідчать різні джерела, краєзнавчий рух України кінця 20-х років став яскравим свідченням досліджень із найактуальніших питань української історії. Його основу склали знані краєзнавчі школи Одеси, що базувалася на Одеській комісії краєзнавства, Слобожанщини, основу якої складала кафедра Д.І. Багалія, Катеринославська (краєзнавчий музей під керівництвом Д.І. Яворницького), Подільська (Кам'янець-Подільський ІНО, філія Всенародної бібліотеки України м. Вінниця), Волинська (науково-дослідний музей у м. Житомирі), Чернігівська (краєзнавчі установи м. Чернігова та Ніжинський ІНО) тощо.

Значне місце в краєзнавчому русі України того часу займав Український комітет краєзнавства, який постав у Харкові у травні-червні 1925 року. Наприкінці 1927 року він об'єднував десять великих краєзнавчих організацій, чотири окружних бюро і понад тридцять малих краєзнавчих організацій у регіонах, випускав журнал «Краєзнавство» [6, с.508]. Значну роботу щодо збереження пам'яток культури, забезпечення участі у цій справі широкої громадськості вели відповідні комісії: Харківська, Одеська, Київська та Дніпропетровська, які зареєстрували 84 археологічних, 65 архітектурних, 10 меморіальних пам'ятників культури [6, с.507]. У системі краєзнавчого руху важливу роль відігравали музеї, вісім з яких були підпорядковані Укрнауці. Це Харківський музей українського мистецтва, Харківський археологічний, Одеський історико-археологічний, Дніпропетровський краєвий історико-археологічний, Херсонський історико-археологічний, Кам'янець-Подільський історико-археологічний, Київський музей мистецтва, Київський музей культів та побуту. Їх щорічно відвідувало близько ста тисяч громадян. Великий вплив на розвиток краєзнавчого руху мала Всеукраїнська академія наук, передусім історико-філологічний відділ з п'ятнадцятьма підвідділами, комісіями, кафедрами та кабінетом антропології і етнології імені професора Федора Вовка, комісія краєзнавства та археологічний комітет. Найбільше щодо розвитку історико-краєзнавчих досліджень у регіонах робили комісії порайонного вивчення, етнографічна комісія, кабінет дослідження національних меншин та ін. Всі вони склали наукову основу краєзнавчого руху.

Наприкінці 20-х рр. існували й інші знані авторитетні заклади загальнонаціонального характеру: у Петрограді – Ленінграді, Російська академія наук (РАН), Центральне бюро краєзнавства

(ЦБК), Товариство дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді та Мінську – Інститут Білоруської культури. На той час Російська академія наук, хоча й була перейменована у 1925 році в академію наук СРСР, не відіграла по відношенню до ВУАН, і БРСР ролі старшої сестри.

Зосереджені у цих структурах наукові кадри в умовах наростаючого політичного диктату намагалися відстоювати свою систему цінностей, власну оригінальну структуру. Їх самовідданість у справі дослідження регіону спричинила буквальний вибух творчості, яка охопила приблизно два наукових покоління [16, с.203]. Це зумовило відродження колишніх наукових центрів, постійну перебудову мережі наукових закладів, розвиток наукового життя в провінції, появу нових сфер дослідження, що вплинуло на інтенсивність переміщення наукових кадрів. Учені більш вільно, ніж раніше змінювали місце праці, сфери своєї діяльності. Всупереч намаганням влади, діяли «закриті напрямки творчості», широкої популярності набули вільні асоціації, «професорські» гуртки, краєзнавчі товариства, братства. Регулярні зустрічі, обговорення в домашній обстановці стали формами духовного спілкування [16, с.203]. Як бачимо, на кінець 20-х рр. існували певні умови для органічного росту науки і самовираження думки та знань.

Безумовно, все це вступало в протиріччя з тим політичним курсом, який реалізувала влада для модернізації країни. Поняття «модернізація» істориками було введено фактично недавно, у 90-ті рр. ХХ ст. Як зазначає Василь Марочко, концептуально-теоретична постановка проблеми модернізаційних процесів в суспільстві вимагає діалектичного підходу, оскільки модернізація є виявленням спеціальних методик гносеологічного порядку, вона віддзеркалює історичні процеси крізь призму аналізу соціально-економічних і політичних явищ. Отже, модернізацію необхідно розглядати як теорію пізнання й одночасно як історичний процес. Вона має універсальні ознаки, усталену століттями життєдіяльність різних соціальних груп населення (приватна власність, громадянські права та обов'язки, багатопартійність, ринкова економіка, релігія). За таких умов «капіталістична» чи «радянська» модернізація є лише історичними формами реалізації, результатом адаптації в суспільстві загальноцивілізаційних цінностей [14, с.44]. В офіційних документах більшовиків цей курс іменувався «великим переломом», який передусім чергу, спрямовувався на докорінну перебудову аграрних відносин, індустріалізацію країни та побудову нової культури на соціалістичних засадах. У вир подій навколо цього було втягнуто мільйони людей, різні соціальні верстви і, в першу чергу, ця діяльність спрямовувалась на приборкання двох творчих сил нації, інтелігенції і селянства.

Щодо науково-краєзнавчого аспекту, то ідеї перебудови науки передбачалося здійснювати на революційних засадах. Особами, які були приставлені новою владою керувати наукою, була підготовлена низка проектів, що пронизувалися ідеєю створення всеохоплюючого наукового відомства. Те, що не вписува-

лося в відомчі рамки, автори цих проектів відкидали. І навпаки, відштовхувалися від декількох положень, що видавалися їм аксіомами: а) в науці, що прийшла у спадок від старого ладу владають «жреці науки» і необхідно скинути їх панування; б) в науку необхідно мобілізувати на службу нові сили; в) «концентрація і централізація» науки абсолютно необхідна; г) в державному апараті має бути створена нова спеціальна командна структура для досягнення поставленої мети, і ця структура ні в якому разі не має базуватися на широкій ініціативі мас як науковців, так і дослідників у регіонах.

Як приклад можна навести ідею створення науково-технічного відділу Всесоюзної ради народного господарства, Головного наукового комітету Народного комісаріату освіти. «Свою» науку швидко створили наркомзем, наркомздоров'я, ВУЦВК й інші центральні відомства. Життя показало, що загальна теза про злам старої державної машини виявилася декларацією. Влада скрізь і в усьому змушена була в 20-х рр. миритися з наявністю колишніх структур (ВУАН) або повертатися до них у вигляді відновлення університетів на Україні через 10 років після їх закриття. В цей період владні структури не могли користуватися насильницькими методами у розвитку науки й ініціативи її поціновувачів. Для того, щоб насправді оволодіти всіма науковими закладами, трансформувати їх, поставити під свій контроль, тіньові структури влади самі мали пройти довгий шлях у розвитку: вирости, зміцнитися, усюди протягнути свої шупальця, завести чітку ієрархію і спеціалізацію. На все це потрібно було багато часу, на що й пішов весь період непу [16, с.204].

Не дивлячись на конкуренцію між відомствами, наука швидко розвивалася. Небезпеку монополізму в її організації відчували небагато фахівців, в основному представники найбільш гонимих напрямів у сфері гуманітарних досліджень. Разом з цим, влада почала будувати іншу піраміду і інший центр управління наукою, створюючи принципово нове наукове відомство – Комуністичну академію, яка очолила цілий комплекс ідеологізованих закладів: Інститут червоної професури, комуністичні університети різного рівня і спеціалізації. Поки всі вони виростали, складалося враження, що йде збагачення наукової системи різними видами. Чим далі, тим більше саме Комакадемія претендувала на керівництво всією наукою, зокрема здійснення оцінки її стану і вироблення перспективи. А це на початок 30-х років згубно проявилось особливо на історико-краєзнавчому русі, змістом якого безпосередньо почала опікуватись Комуністична академія у Москві і її відповідна структура в Україні.

Наступним напрямом в організації науки, на який активно наступала влада, стала свобода наукового дослідження. Цьому сприяли протиріччя, що існували між різними школами, навіть антагонізм, який існував між окремими видатними посталями такими, як родина Грушевських з одного боку, з іншого боку – Д.І. Багалій і А.Ю. Кримський. Внаслідок протистояння Д. Багалія

і М. Грушевського у Києві не було створено нового альтернативного вже існуючим осередку української історичної науки під керівництвом О. Оглобліна у вигляді київської секції харківської науково-дослідної кафедри української культури [18, с.294].

Досить нелогічним виглядав інший конфлікт двох академіків С. Єфремова та М. Грушевського. Т.А. Стоян припускається думки, що його причиною були номенклатурно-посадові, світоглядні, політико-ідеологічні обставини, але вони не були інспірованим ідеологічними підрозділами ЦК КП(б)У. Про причини появи і генези цього конфлікту С. Єфремов не згадує у своєму. «Щоденнику», де найбільш згадувана постать – постать М.С. Грушевського [20, с.91]. Все це лягало на загальний комплекс негативів «великого перелому в науці», до якого належали загальний морально-політичний дрейф суспільства вперше після революційного десятиліття в сторону прийняття нового порядку сильної руки. Натиск кар'єристів, активістів-невігласів, які виплеснулись на поверхню життя, входження в побут нової системи примусу, саморозвитку репресивного апарату як породження досвіду праці в мирних умовах надзвичайно загальмували розвиток досліджень національно-культурних пріоритетів [16, с.206].

Слушну думку в цьому контексті висловлює Людмила Савенок, яка зазначає, що на стан історичної науки УСРР суттєво впливала наявність серед істориків протистояння через особисті уподобання, громадсько-політичні і наукові позиції. У таке групове протистояння і боротьбу були втягнуті майже всі прихильники наукових шкіл історичної науки УСРР 20-х рр. Закономірно, підкреслює вона, що це протистояння цілеспрямовано підігрівалось і розпалювалось владою, партійно-державні та каральні структури послідовно використовували спочатку для обмеження реальної свободи науковців, а згодом для підкорення, радянцізації як окремих істориків чи установ, так і всієї національної історіографії [18, с.294].

Унаслідок жорсткої регламентації досліджень вчені, незалежно від наукової кваліфікації і наукового сумління, мали однакові умови і оплату праці. Безумовно, для талановитих це було особистою трагедією, а для ледарів, пристосованців, кон'юнктуриків така атмосфера була жаданою, вона створювала умови для безпроблемного життя. Звідси система, яка почала формуватися в другій половині 20-х рр., виштовхувала із наукового поля творчих, непересічних особистостей, незалежно до яких шкіл, періоду виховання вони належали. Випускник харківського ІНО професор К. Шиян цей час характеризував так: «В науку пішов середняк, а потім і бідняк» [18, с.293].

Це формувало в наукових колективах задушливу атмосферу інтриганства, піддабузництва, підозри, спричинило появу елементів феодальної залежності учених від адміністраторів. Патріотично налаштовані наукові кадри не могли знайти місця в таких умовах, де виключалась дискусія, вільний обмін думок, була відсутня атмосфера вільної наукової творчості. На обмеження наукової творчості негативно впливало і те, що почина-

ючи з середини 1920-х рр., стали скорочуватися можливості неформального обміну науково-дослідною інформацією, практично припинилося проведення наукових конференцій, через матеріальні негаразди були обмежені наукові відрядження, придбання наукової літератури тощо.

З другої половини 20-х рр. посилюється ідеологічний тиск на краєзнавчий рух загалом і краєзнавчі осередки, зокрема. Їм активно нав'язувалася участь у «соціалістичному будівництві», для чого краєзнавці і краєзнавчі організації мають зосередитися на вирішенні суто прикладних і практичних економічних завдань. Як засвідчує звіт НКО, у 1926-27 році Український комітет краєзнавства досліджував розробки мінеральних багатств України, здійснював аналіз технічних характеристик будівельних матеріалів, популяризував на ринках низку будівельних, технічних і декоративних гранітів. Через Всеукраїнський соціальний музей консулював господарські організації щодо будівельних матеріалів в Україні. Через місцеві організації проводив обстеження сіл на Волині, Поділлі, Новомосковську. Під час проведення дев'яти наукових експедицій за цей період сили науковців і краєзнавців зосереджувались на обстеженні рослинності України з метою потреб сільського господарства, експедиції на Київщині і Поділлі вивчали місця знаходження олова, фосфоритів, обстежували економіку сільського бурякосіяння та колективізацію тощо [6, с.508].

Виявом тиску на краєзнавчий рух, як і загалом на громадські організації, стало їх фінансування. Саме через це не міг організувати свою діяльність Український комітет краєзнавства. Кошти для забезпечення його фінансування були мізерними, їх не завжди вистачало навіть на канцелярські витрати. Через брак коштів припиняється випуск журналу «Краєзнавство», опублікування низки інформативно-аналітичних матеріалів. Це свідчить про те, що система державного фінансування була ефективним засобом контролю та маніпулювання громадськими організаціями. Дещо кращим було становище з коштами у регіонах, де окремим осередкам вдавалося за рахунок спонсорських коштів друкувати краєзнавчу літературу. Однак вона, як правило, носила суто прикладний характер, здебільшого акцентувала увагу і розкривала господарські аспекти. Наприклад, Кабінету виучування Поділля філії Всенародної бібліотеки у Вінниці вдалося здійснити більше тридцяти випусків «Бібліотеки Поділезнавства». Вони в основному торкалися проблем природи, геології краю, стану господарського будівництва.

Декларуючи турботу і піклування про розвиток краєзнавчої справи, зокрема широку участь в цьому молоді, інших верств суспільства, надмірним диктатом і контролем влада відлякувала від краєзнавства його найбільш активні сили.

Розуміючи, що без широкої активності мас неможливо будувати суспільні відносини, більшовицька влада починає створювати і підтримувати ті громадські організації, які відповідали їх політичному баченню, зокрема організації профспілок, українського то-

вариства Червоного хреста, товариства «Друзів дітей», товариства сприяння Аерохіму та ін. Як засвідчує лист завідувача агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У від 27 липня 1927 р. до всіх структурних підрозділів в регіонах, партійним комітетам не вдалося налагодити ефективну діяльність добровільних товариств (звичайно, мова про краєзнавчі тут не велася), найбільшу стурбованість викликала низька участь у діяльності товариств позапартійних. Так, у ньому наголошується, що на Всеукраїнському з'їзді товариства «Друзів дітей» (ДД) із 100 делегатів було лише 40 позапартійних, на Всеукраїнському з'їзді товариства Червоного хреста більше 60 відсотків склали партійці. Зазначається також кваліфікація роботи ТСО Аерохім, де замість виконання статутних вимог з розвитку військово-санітарної пропаганди, організації медико-санітарних установ на місцях займаються комерційними справами – відкривають чайні, шинки, ситце набивні фабрики тощо. Пропонуючи заходи щодо покращення їх діяльності, у листі акцентується увага насамперед на тих заходах, які позбавляють демократичності, вимивають добровільність, ставлять їх на рейки уніфікації і партійного придатку [2, с.118].

Як засвідчує резолюція ЦК КП(б)У від 20 березня 1929 р., і в подальшому не вдалося досягти кардинальної зміни діяльності добровільних організацій, у яких була зацікавлена влада [7, с.1023]. Стан справ з діяльністю добровільних товариств неабияк стривожив вище політичне керівництво, яке 14 червня 1929 р. видає цілком таємну директиву всім ЦК нац. компартій, облбюро ЦК, крайкомам, губкомам, окружкомам ВКП(б) «Про підсумки обстеження низки добровільних товариств». У цьому документі зазначається, що у багатьох випадках самодіяльні масові організації не справляються зі своїми безпосередніми завданнями і є пристанищем чужих робітничому класу, а іноді і явно реакційних елементів і ведуть об'єктивну анти радянську діяльність. З цією метою пропонувалося провести негайну перереєстрацію, метою якої мала стати ліквідація товариств, які фактично не працюють або не мають бази для своєї діяльності; здійснити ліквідацію товариств, існування яких непотрібно з політичного боку «засмічених антирадянськими елементами» тощо. При реєстрації нових товариств запропонувати НКВС враховувати наявність бази для праці товариства і його відповідність завданням соціалістичного будівництва, [3, арк.238].

На характер діяльності краєзнавчих організацій і краєзнавців великий вплив мало запровадження політичної цензури. Як зазначає Т.А. Стоян, роль політичної цензури в системі здійснення політико-ідеологічного контролю за різними сферами життя суспільства була великою. Особливо дошкульно діяла політична цензура в сфері суспільних наук, зокрема історичної. Насаджуючи відповідні структури, запроваджуючи методи політичного тиску на авторів монографій, та інших публікацій, влада намагалася ввести систему так званих соціальних замовлень, які впливали на зміну проблемно-тематичних напрямів досліджень, у тому числі і науково-краєзнавчих [20, с.94].

Найбільше впливав на ідеологізацію науки відділ з вивчення історії Жовтневої революції і комуністичної партії України (Іспарт). Він видавав свій журнал «Літопис революції», на сторінках якого друкувалися різні статті з історії партії, революції, громадянської війни, спогади, документи. Саме на сторінках цього часопису теоретики більшовизму і комуністичної партії виступали зі статтями, у яких давалася оцінка історичним подіям і постатям. Так, І.Ю. Кулик, аналізуючи діяльність Київської організації більшовиків за лютий і жовтень 1917 року, щодо політичних опонентів вживав терміни «дрібнобуржуазні угруповання», «реакційна центральна рада» тощо. Цим самим автор уже диктував історикам оцінки і ставлення до історичних подій [11, с.196, 197]. Не менш дошкульно ставився до оцінки наукових досліджень голова Укрнауки, головний історик-марксист М.І. Яворський, галичанин за походженням, правник за фахом, випускник Львівського і Віденського університетів, який у 20-х роках виступав офіційним лідером марксистської історіографії України. Його праці мали директивний, полемічно заострений характер. У них насаджувалась марксистська теорія розвитку суспільства на основі класово-формаційного підходу. Безумовно, в таких ідеологічних лещатах, історико-краєзнавчий рух не міг вільно обирати проблеми для дослідження і особливо ті, які торкалися національно-культурних пріоритетів.

Наприкінці 20-х років агресивне просування марксистської теорії щодо історії України було пов'язане з дослідником М.А. Рубачем. У численних його публікаціях у радянській історіографії систематично з'являлися штампи і ідеологеми: «дрібнобуржуазні українські партії», «українська дрібна буржуазія і куркульство», «класове розшарування селянства», «національно-буржуазні кола України» тощо. Саме цей автор виступив з різкою критикою школи М.С. Грушевського. Низка його публікацій стала прелюдією до розгрому цієї школи у системі ВУАН.

Низька питома вага випуску краєзнавчої літератури наприкінці 20-х років пов'язана із посиленням політредагування. Здебільшого політичні рецензенти не давали згоди на друк тих наукових праць, які, на їх погляд, не містили марксистських положень в оцінці явищ суспільного життя та історичного процесу. Так, політредактор Держвидаву України вимагав докорінної зміни рукопису книги полтавського історика П. Клепацького «Разін і Разінщина» через те, що автор не підходив до вивчення історичних подій як матеріаліст і його пояснення існування феодального ладу на Московщині не витримували ніякої критики з точки зору марксизму [1, арк.235]. Все це разом взяте штовхало історико-краєзнавчі дослідження на шлях, потрібний владі, що, зрештою, було однією із причин їх занепаду.

Першим репресивним нищівним ударом загалом по науці, який мав безпосередній вплив на зростання історико-регіональних досліджень, стало гоніння на Всеукраїнську академію наук, яке розпочалося з реорганізації її владою, а завершилося фактичним розгромом. Влада не могла змиритися з виключним стано-

вищем Всеукраїнської академії наук, яка мала відмінні риси від інших і показувала приклад організаційного пошуку різноманітних починань. Як зазначає В.В. Перченко, учені України відійшли від жорсткого закріплення всіх місць для академіків за окремими кафедрами. Цей принцип зберегли лише для окремих напрямів. Така незакостеність дозволяла планувати появу великих вчених з інших галузей науки. Відмінною рисою ВУАН стала і відсутність уніфікації структури, якщо у фізико-математичному відділенні основними організаційними одиницями були інститути, то в історико-філологічному відділенні основна робота зосереджувалась в комісіях. Вже спочатку ВУАН показала розумну неспішність в заповненні вакансій: розробивши майбутню структуру і визначивши бажані штати ВУАН, не намагалася їх заповнити, а чекала і шукала бажаних кадрів з тим, щоб згодом можна було розвинути інші напрями. Зрозуміло, що в реальних радянських умовах багато тенденцій ВУАН не змогла зберегти і розвинути, але навіть при цьому вона залишилася прикладом при організації інших національних академій в межах СРСР, при чому з точки зору влади прикладом негативним, з чим остання змиритися не могла.

У зв'язку з перевиборами академіків ЦК КП(б)У за підписом завідувача агітаційно-пропагандистським відділом А. Хвилі наприкінці травня 1929 р. був відправлений лист всім окружним відділам і обкому АМСРР. У ньому говорилося про те, що після опублікування списку кандидатів, необхідно розпочати їх обговорення та рекомендацію до ВУАН, відводячи тих, яких обирати не потрібно. У листі ЦК повідомляє, що список, який треба підтримувати як в пресі, так і на зборах, є списком № 1. Рекомендацію кандидатів списку № 1 треба провести в такому ж масштабі, як і при висуненні їх у кандидати, щодо оголошених кандидатур, яких треба відводити, то вони знаходяться в списку № 2, це – Варнеки, Томсон, Браунер, Лисенко з Одеси, Вокобойніков, Тижненко, Чаговець, Душечкін, Філіповський з Києва, Златогоров, Рубашкін з Харкова, Фомін, Дояренко з Москви, Лучицький з Ленінграду (всього 25 прізвищ). Насамперед вказувалося, що відводи треба добре організувати, щоб вони носили принциповий характер або по лінії політичній, або ідеологічній, чи громадській, а також з боку ставлення кандидата до культурного процесу. При відводах необхідно апелювати фактами з громадської чи ідеологічної роботи кандидата, за можливістю використовувати цитати з творів на зборах чи в статтях до преси, підкреслюється, що відводи мають носити тактовний характер [3, арк. 218].

Зрозуміло, яких кандидатів при такій організації було підтримано на розширеному засіданні ВУАН. Організаційні наслідки таких кампаній не забарилися. Вже на листопадовій сесії 1929 р. першими прийняли на себе удар історичні установи під керівництвом М.С. Грушевського. Паралельно з цим відбувалися арешти у зв'язку з процесом спілки визволення України. Основними звинуваченими у цій справі були вихідці з ВУАН або ті, які контактували з ВУАН. Серед 45 засуджених були: С.С. Єфремов,

О.Ю. Гермайзе, А.В. Ніковський, В.Ф. Дурдуківський, В.М. Ганцов, Г.Г. Холодний, В.В. Міяківський, А.М. Старицька-Черняхівська, О.Г. Черняхівський, В.Д. Отомановський, М.З. Левченко та ін. Загальний перебіг подій навколо цього процесу достатньо повно висвітлений в історичній літературі. Дослідниками доведено, що цей процес був інспірований владою, котра організувала і провокувала події навколо нього. Так, наприклад, 24 березня 1930 р. за підписом завіддiлу агiтації і масових кампаній ЦК КП(б)У К. Коваля до всіх окрпарткомів та молдавського обкому надійшов лист з грифом «зовсім таємно». У ньому ЦК звертало увагу на кволу роз'яснювальну роботу серед робітничих і бідняцько-середняцьких мас в справі «СВУ», зазначаючи, що зовсім недостатню увагу приділяє цій справі місцева преса. Звідси ЦК зажадало особливу увагу звернути на роз'яснювальну роботу серед вчительства, агрономії та інших груп інтелігенції, піднести хвилю обурення і протесту з вимогами суворої кари, проводячи збори робітників, селян та інтелігенції, висвітлюючи протести на сторінках місцевої та центральної преси [4, арк.77]. Звідси зрозуміла та істерія, яку розгорнула місцева преса, висвітлюючи кампанію проти «СВУ».

Про старанну підготовку органів ДПУ до процесу «СВУ» в регіонах свідчить лист начальника Вінницького окружного відділу секретарю окрпарткому, голові окружній контрольній комісії – робітничо-селянської інспекції знову ж таки з грифом «секретно, особисто» про вінницьку філію ВУАН, де зазначалося, що штат цієї філії складався з «колишніх» – попівни, попаді, які не представляли ніякої цінності і тим паче для радянської громадськості. На розмови про оновлення складу філії голова спілки Робос проф. Морейніс не відреагував. Разом з тим, робота, яку вела філія, навіть у галузі краєзнавства була далека від радянської. У документі вказувалося, що за ініціативи проф. Ярошевича (колишній поміщик проживав в Києві) у 1927-28 рр. було зроблена спроба видрукувати біографії діячів Поділля окремою книгою. До неї було подано 500 біографій, переважно єпископів, губернаторів, поміщиків (Грохольські, Холоневські, Потоцькі і т. п.). Така робота, на думку ДПУ, нікому не потрібна і свідчить про тенденції керівництва філії до ретуші класової сутності суспільних наук. Робота комісії «наукового вивчення української мови», зазначається у листі далі, базується на вивченні рукописних Євангелій, не звертається увага на сучасний стан мови. Керівник філії Отамановський В.Д. був носієм і натхненником ідеї самостійності України. Тому ДПУ просить партком організувати спеціальну комісію для обстеження філії і усунення з неї антирадянського елемента [5, арк.45].

З впевненістю можна твердити, що справа «СВУ» фактично започаткувала стратегію усунення з науки небажаних кадрів, насамперед тих, хто мав власну думку, хто не мирився з запропонованою політикою «великого перелому». Вже з середини 30-х рр. перестали існувати історико-краєзнавчі науково-методичні центри, краєзнавчі товариства і їх друковані органи, згорталася діяльність Українського комітету краєзнавства, закривалася низка

краєзнавчих музеїв. Так, наприклад, 30 листопада 1934 р. міська газета «Приазовський пролетарій» опублікувала статтю з прямими нападами на директора музею І.П. Коваленка, який допустив що до цього часу група чужих радянській владі людей використовує музей для антирадянської роботи та антирадянських виступів. Ця публікація пришвидшила особисту катастрофу авторитетного дослідника краю [23, с.154].

Як зазначалося в акті перевірки музеїв України 13 січня – 7 лютого 1934 р. «жоден з них не відповідає вимогам, що ставляться завданнями будівництва соціалізму та умовами загострення класової боротьби у період побудови соціалізму... В основу підбору експонатів покладена класова ворожа буржуазно-націоналістична методологія». Перевірками встановлено, що кабінет муміфікації Чернігівського музею був облаштований таким чином, що він подавав не антирелігійну пропаганду, а релігійну, відділ первісного суспільства і феодалізму не подавав марксистського розуміння рабовласницького суспільства. Зазначається також, що класовий ворог орудює в Конотопському музеї, який названо ім'ям великого поміщика Лазаревського. У музеї були створені церковний куток та козацтво, а ось матеріалів з історії комуністичної партії, пролетарської революції не було. На чолі Прилуцького музею довгий час перебувала донька попа, яка поповнювала експозицію експонатами на релігійну тему та портретами поміщиків замість матеріалів з когоспного будівництва і розвитку МТС. Завідувач Новгород-Сіверського музею збирав матеріал лише кунст-камерного порядку і зовсім не приділяв уваги збору матеріалів, які висвітлювали класову боротьбу в регіоні [24, с.37].

На рубежі 30-х рр. доробок багатьох учених, краєзнавців кваліфікувався як «буржуазно-націоналістичний мотлох». У зв'язку з діяльністю багатьох комісій ці публікації переглядалися і попадали до заборонених. Через це, починаючи з 1934 року, в засобах масової інформації як центральних, так і місцевих, з'явилася низка статей із закликами викоринити буржуазно-націоналістичні кубла із навчальних закладів та вичистити із навчальних закладів зграї махрових націоналістів, які протягують контрреволюційну ідеологію в друкованих органах. На цій підставі, з 20 директорів педагогічних інститутів у цей час було репресовано 18, з апарату наркомосу було вичищено 200 «націоналістичних елементів», усунуто з посад усіх керівників обласних управлінь освіти і 90% районних, 4 тисяч вчителів, 268 професорів та викладачів [13, с.341-342].

Не врятувала організацію історико-краєзнавчих досліджень й та обставина, що керівництво краєзнавчим рухом на початку 30-х рр. перейшло до НКО. Зокрема, Український комітет краєзнавства очолили керівники управління науки, вони продовжили лінію на розбудову радянського краєзнавства, що передбачало розвиток нових форм організації краєзнавчої роботи. Однак в силу величезних кадрових втрат нові форми не прижилися. Практично нереалізованою залишалася горьківська ідея підготовки історії фабрик і заводів, схвалена постановою ЦК ВКП(б)

у жовтні 1931 р. На рятування радянського краєзнавства була спрямована ідея створення товариства краєзнавців-марксистів, яке з'явилося в Москві у Комакадемії восени 1931 р. Основне завдання, яке було перед ним поставлене, полягало в науковій роботі та пропаганді марксистсько-ленінської методології у сфері краєзнавства так і залишалося бажанням на папері [15, с.182].

Як бачимо, історико-краєзнавчий рух в Україні наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. був у центрі політики влади, що спрямовувалась на обмеження інтелектуальної свободи як дослідників старої школи, так і нової генерації. Владні і політичні структури використовували різні методи тиску на історико-краєзнавчий рух, намагалися його перевести на рейки політичних пріоритетів, звернулися до уніфікації, що засвідчив I Всеукраїнський музейний з'їзд 1930 р. Використовуючи різні форми тиску, насамперед, політичне редагування краєзнавчої літератури, фінансування діяльності краєзнавчих організацій, влада настирливо дбала про одержавлення не тільки діяльності краєзнавчих організацій, але й всього спектру громадських об'єднань. Саме ці обставини були вагомою причиною занепаду історико-краєзнавчого руху на початку 30-х років і його згортання наприкінці 1930 рр.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВО України). – Ф. 177. – Оп. 1. – Спр. 1074.
2. Державний архів Вінницької області. – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 334.
3. Там само. – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 470.
4. Там само. – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 577.
5. Там само. – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 466.
6. Із огляду народного комісаріату освіти УСРР про діяльність за 1824-1825, 1925/26, 1926/27 рр. 14 лютого 1927 року // Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927 рр. : зб. док. і матер. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 484-514.
7. Резолюція ЦК КП(б)У від 20 березня 1929 р. «Про роботу добровільних товариств в системі масово-виховної роботи // Вісті Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. – 1929. – № 4-5 (48-49). – С. 10-23.
8. Бачинський Д. Місце та роль української інтелігенції в національній політиці радянської держави на початку 20-х рр. ХХ ст. / Дмитро Бачинський // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика НАН України, 2009. – Ч. 2. – С. 349 с.
9. Бем Н. Відображення суспільних настроїв у взаєминах українського селянства та інтелігенції (1928-1930 рр.) / Наталія Бем // Проблеми історії України факти, судження, пошуки : міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16 (1). – С. 307-315.
10. Кручек О. Культура в УРСР в 1920-1923 рр. як об'єкт державної політики : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / Олександр Кручек ; Ін-т історії України НАН України. – К., 1997. – 22 с.
11. Кулик І.Ю. Киевская организация от февраля до декабря 1917 г. / И.Ю. Кулик // Летопись революции. – 1924. – № 1. – С. 189-204.
12. Левченко В. Краєзнавство в Одеському інституті народної освіти (1920-1930 рр.): становлення, напрями, традиції / Валерій Левченко // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 14-24.

13. Лихолобова З.Г. Вибрані праці / З.Г. Лихолобова. – Донецьк : Юго-Восток, 2003. – 496 с.
14. Марочко В. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920-30-х рр. : історико-теоретичний аспект / Василь Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 8. – С. 43-51.
15. Очеретянко В. Здобутки та втрати українського краєзнавства в 20-30-х рр. XX ст. / В.І. Очеретянко // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Вип.1. Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм в Україні: економіка і культура освітян». – Ч. II. – К., 1998. – С. 179-183.
16. Перченко Ф.Ф. «Дело Академии наук» «Великий перелом» в советской науке / Ф.Ф. Перченко // Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР : сб. ст. – М. : Наука, 1995. – С.235.
17. Репресоване краєзнавство (20-30-і рр.) / Ін-т історії України, Всеукр. Спілка краєзнавців, М-во культури України ; ред. кол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. – К. : Рідний край, 1991. – 492 с.: іл.
18. Савенок Л. Вчений-історик і суспільство в УСРР часів НЕПу: характер і наслідки взаємодії / Людмила Савенок // Проблеми історії України факти, судження, ошуки : міжвід. зб. наук. праць. – Вип.16(2). – С. 291-307.
19. Сіроченко Г. Політичні репресії 20-30-х рр. XX століття на території України крізь призму сучасної вітчизняної історіографії (1991-2009 рр.) / Г.В. Сіроченко // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 43. – С. 119-129.
20. Стоян Т. Формування методологічних засад політичної цензури в галузі суспільствознавчих досліджень в Україні 20-30-х рр. XX ст. / Т.А. Стоян // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 35. – С.84-96
21. Сушко О. Українське суспільство 20-х рр XX ст.: концептуальні підвалини історичних досліджень / О. Сушко // Наук. праці істор. факультету ЗДУ. – 2003. – Вип. XVI. – С.209-214.
22. Ткаченко В. Діяльність науково-дослідних кафедр, науково-дослідних інститутів, партійно-ідеологічних наукових закладів у суспільному контексті розвитку УРСР (20-30-та рр. XX ст.) / В.В. Ткаченко // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 34. – С.191-206.
23. Ткаченко В.В. Роль музеїв Донеччини у розвитку історичної науки 20-30-х рр. XX ст. / В.В. Ткаченко // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. / гол. ред. та упорядник З.Х. Лихолобова. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Кн. 17/18. – С. 152-159.
24. Ткаченко В.В. Наука під тиском ідеології та масових репресій (20-30-ті рр. XX ст.) / В.В. Ткаченко // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 38. – С. 136-46.
25. Федотова О. Діяча література України під цензурними заборонами 20-30-х рр. XX ст. / Оксана Федотова // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 94-96.

The author investigates problems of power relations to public associations of Ukraine in 20-30's of the twentieth century. The methods of the authorities' pressure to hold the study of local lore in the course of the Bolshevik policy are cleared up by the example of the local lore movement.

Key words: *the study of local lore, social movement, ideologization, unification, nationalization, regulation, repressions.*

Отримано: 11.10.2011